

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННІ РОКИ

Скоробагатько А.В.

Становлення пенсійного забезпечення пройшло тривалий історичний період. В українській правовій літературі останніх років почали з'являтися публікації, в яких досліджувалося становлення соціального забезпечення на території сучасної України. Зокрема, історичний аспект пенсійного забезпечення висвітлений у роботах В.М. Андріїва, Н.Б. Болотіної, Б.О. Надточія, І.В. Оклей, Б.І. Шашківа, М.М. Шуило. Але сьогодні ще багато питань з історії становлення пенсійного забезпечення залишаються недостатньо дослідженими та потребують уваги науковців.

Метою цієї статті є дослідження розвитку пенсійного забезпечення в період Великої Вітчизняної війни та повоєнні роки, визначення характерних особливостей, які мали місце в пенсійному забезпеченні населення на цьому етапі.

У роки Великої Вітчизняної війни й певний післявоєнний час на перший план у галузі соціального забезпечення виходить законодавство про забезпечення осіб, які виконували головну задачу того часу - забезпечували перемогу над ворогом. Для цього часу характерною була жорстка централізація правотворчого процесу. Така тенденція мала місце і в соціальному забезпеченні. Майже всі нормативні акти досліджуваного етапу приймалися Радою Народних Комісарів (далі РНК), а після 1945 року - Радою Міністрів СРСР.

Важливими й вчасними нормативними актами стали постанови РНК СРСР від 16 липня 1940 року "Про пенсії військовослужбовцям рядового та молодшого начальницького складу строкової служби та їхнім сім'ям" [1] і від 5 червня 1941 року "Про пенсії й допомоги особам вищого, старшого і середнього начальницького складу, особам молодшого начальницького складу надстрокової служби, спеціалістам рядового складу надстрокової служби та їхнім сім'ям" [2]. Відповідно до цих нормативних актів розміри пенсій були диференційовані як залежно від причин інвалідності, так і від заробітку, якщо військовослужбовець працював до призову в армію. Найбільш високі розміри пенсій встановлювалися для осіб, які втратили працездатність, захищаючи СРСР або через хворобу на фронті [3, 37].

Відповідно до постанови від 5 червня 1941 року військовослужбовцям призначалися такі види пенсій: за вислугу років; по інвалідності; або видавалася вихідна допомога. Сім'ям вказаних осіб у разі втрати годувальника також призначалася пенсія чи допомога. Наприклад, військовим пенсія за наявності вислуги 25 років назначалася в 50 % від розміру грошового утримання. За кожний рік вислуги від 26 до 35 років пенсія збільшувалася на 3 % окладу грошового утримання, а за 35 років вислуги назначалася пенсія в розмірі 80 % окладу грошового утримання [4, 50-51]. Отже, вислуга років виступала критерієм диференціації при визначенні розміру пенсій.

РНК затвердила перелік службовців рядового складу надстрокової служби Червоної Армії, Військово-Морського Флоту, прикордонних і внутрішніх військ, яким пенсії та допомоги призначалися згідно з Постановою РНК СРСР від 5 червня 1941 року "Про пенсії та допомоги особам

вищого, старшого й середнього начальницького складу, особам молодшого начальницького складу надстрокової служби, спеціалістам рядового складу надстрокової служби та їхнім сім'ям". До цього переліку, зокрема, ввійшли: аероакустики; водолази всіх найменувань; повітряні стрільці всіх найменувань; гідроакустики; далекомірники; комендори всіх найменувань; мінери всіх найменувань; мотористи всіх найменувань; підводники берегової оборони; прожектористи; радисти всіх найменувань; стернові; сигнальники; телеграфісти; торпедисти всіх найменувань та інші спеціалісти. Отже, у переліку було чітко визначено коло суб'єктів отримання цього виду пенсій.

До важливих актів воєнного періоду слід віднести: Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1941 року "Про порядок призначення і виплати допомоги сім'ям військовослужбовців рядового й молодшого начальницького складу строкової служби у воєнний час", Постанову РНК СРСР від 17 червня 1943 року "Про порядок призначення і виплати допомоги та пенсій сім'ям військовослужбовців рядового й молодшого начальницького складу". Зазначимо, що важке економічне становище країни, викликане війною, не погіршило умов і норм забезпечення. Більш того, розміри окремих видів пенсій і допомоги було підвищено.

Виконання потреб фронту, як відзначав Є.І. Астрахан, вимагало залучення до роботи пенсіонерів, які повністю або частково зберегли працездатність. Для пенсіонерів, які побажали повернутись до роботи, зберігалась пенсія незалежно від того, яку заробітну плату вони отримували. Варто звернути увагу й на те, що інваліди III групи, які не побажали повернутися до роботи, не несли за це жодної відповідальності. Однак до інвалідів, які були направлені на певну роботу й не приступили до її виконання, застосовувалась жорстка санкція - припинення виплати пенсій [5, 131]. У цьому разі позицію законодавця ми вважаємо не послідовною, оскільки до однієї частини інвалідів III групи, направлених на роботи, застосовувались санкції, а для інших - санкції були відсутні.

Під час війни були запроваджені особливі вимоги щодо обчислення стажу. Зокрема, у зв'язку з евакуацією підприємства, на якому працювали робітники чи службовці, при переведенні на роботу до іншого підприємства або установи за ними зберігався безперервний робочий стаж, за умови, якщо перерва в роботі не перевищувала трьох місяців. Для працівників, які знаходились на тимчасово окупованих територіях, час перебування на таких територіях не переривав стажу, однак, і не зараховувався до безперервного стажу.

У зв'язку з тим, що значна кількість робітників працювала безпосередньо в районах бойових дій, у 1942-1944 роках РНК СРСР було поширено пенсійне забезпечення на вказаних осіб, а саме: на моряків суден морського флоту, моряків суден річкового флоту та ін., які працювали в зазначених районах.

Після Другої світової війни в країні відбулися політичні та соціальні зміни, змінилася й внутрішня політика держави, також і система пенсійного забезпечення.

У досліджуваний період робітникам і службовцям призначалися такі види пенсійного забезпечення: по інвалідності; по старості; у випадку втрати годувальника; за вислугу років; героям праці; військовослужбовцям рядового та сержантського складу строкової служби з числа робітників і службовців і їхнім сім'ям; морякам, залізничникам і ряду інших категорій робітників і службовців, які працювали в зонах бойових дій. Окрім зазначених, встановлювалися й інші види пенсій, такі як: персональні пенсії; пенсії військовослужбовцям, які не були працівниками чи службовцями до призову на службу в армію та їхнім сім'ям; пенсії науковим робітникам та їхнім сім'ям; пенсії в порядку взаємного страхування в промисловій кооперації; пенсії письменникам, композиторам тощо.

Зробимо акцент на досить актуальному для цього часу питанні, оскільки воно стосувалося мільйонів громадян держави. Після звільнення окупованих районів виникла проблема при оформленні права на пенсію, оскільки була втрачена або знищена більшість документів. Тому, як свідчить Є.І. Астрахан, було вирішено поновити виплату пенсій на підставі непрямих даних: поштових переказів, різних довідок, а іноді навіть і показань свідків [5, 133]. На нашу думку, це був людський компроміс держави щодо мільйонів її громадян.

Важливу подією, яка сприяла вдосконаленню роботи на місцях по призначенню пенсій, стало затвердження Радою Міністрів УРСР 9 квітня 1948 р. Положення про Міністерство соціального забезпечення Української РСР і місцеві органи соціального забезпечення. Відповідно до п. 10 цього Положення в складі МСЗ УРСР було створено: пенсійне управління; відділ персональних пенсій та ін. До основних функцій МСЗ відносилися такі: керівництво соціальним забезпеченням, контроль за впровадженням у життя законів, а також постанов і розпоряджень РМ СРСР і РМ УРСР про соціальне забезпечення, внесення на розгляд РМ УРСР проектів законів, постанов і розпоряджень з цих питань; відання питаннями пенсійного забезпечення робітників, службовців, військовослужбовців рядового, сержантського й старшинського складу, строкової служби, осіб, прирівняних до військовослужбовців, робітників і службовців, а також членів їхніх сімей і питаннями забезпечення допомогою сімей військовослужбовців рядового, сержантського й старшинського складу строкової служби. Проте всі найбільш важливі питання пенсійного забезпечення продовжували вирішуватись на рівні Союзу.

У 1947 році в галузі пенсійного забезпечення отримало розвиток законодавство про підвищені пенсії, які стали призначатися працівникам провідних і найбільш важливих галузей індустрії: хімічної, вугільної, гірничо-металургійної, чорної металургії й ряду інших галузей промисловості, зв'язку, геології, залізничного, морського й річкового транспорту та ін. Ця система актів була направлена на ліквідацію зрівнялівки і стала відомою під назвою "підвищене пенсійне забезпечення" [6, 42].

На думку В. Аралова, всі постанови, що регулювали призначення підвищених пенсій мали принципово важливе значення, тому що кожна з них містила положення про заохочення робітників за тривалу працю в певній галузі народного господарства та покращення їх матеріального становища. Це вирішувалось шляхом підвищення максимуму середньомісячної заробітної плати (до 500-600 рублів), з якої нараховувалася пенсія [6, 43].

Відзначимо точку зору Є.І. Астрахана, який вважав, що ці акти, які іменувалися "підвищеними", не точно відображали суть норм, що були в них закріплені. Оскільки в актах встановлювалося не лише підвищення розміру усіх пенсій, а понижувалися вимоги до віку й стажу, що визначали право на призначення пенсій по старості. Тому все це разом він пропонував об'єднати в поняття "пільгові пенсії", і навіть акти, які діяли з 1946 по 1956 роки, вчений називав законодавством про пільгові пенсії [5, 136]. На нашу думку, Є.І. Астрахан більш об'єктивно охарактеризував новації, закладені в нормативних актах. Певна річ, норми носили пільговий характер, оскільки надавали працівникам провідних і найбільш важливих галузей господарства значні переваги в пенсійному забезпеченні, отже, правильно було б зазначені пенсії називати пільговими (проте в посиланнях ми будемо називати ці пенсії так, як їх називали автори у своїх дослідженнях).

Намагаючись вирішити завдання матеріального заохочення працівників провідних ділянок соціалістичного виробництва, законодавство мало й свої недоліки. Найбільш істотними з яких, як вважає В.С. Андреев, були: відомчий принцип забезпечення, через що особи, які виконували одну й ту ж роботу в різних відомствах, мали право на різні пенсії; надмірності в пенсійному забезпеченні керівних інженерно-технічних працівників; елементи суб'єктивізму при встановленні підвищених пенсій [7, 106]. В.С. Сазонов, Я.М. Фогель звертають увагу на те, що законодавство про підвищені пенсії передбачало призначення пенсій по старості з меншого віку й стажу, ніж це вимагалось для звичайних пенсій, і в більших розмірах [3, 39]. Отже, введення підвищених пенсій працівникам окремих міністерств в умовах збереження для переважної маси пенсіонерів недостатнього рівня пенсійного забезпечення, особливо пенсій по старості, призводило до хибного застосування принципу диференціації. До того ж, як відзначав Є.І. Астрахан, система підвищених пенсій розповсюджувалась і на деякі невиробничі галузі: фінансово-кредитну систему, державний контроль, систему трудових резервів. Але водночас пільговий порядок призначення пенсій не розповсюджувався на працівників автомобільної й тракторно-будівельної промисловості, на працівників будівельних організацій, легкої та текстильної промисловості. Іноді, як зазначав вчений, пільги встановлювалися не для цілої галузі, а для окремих підприємств, виробництв і навіть цехів [5, 140].

Досліджуючи пенсійне законодавство, В. Аралов у статті "Основні етапи розвитку пенсійного забезпечення" наводить принципи, які, на його думку, найбільш достовірно характеризують підвищене пенсійне забезпечення. Перший - це виробничий підхід до тієї чи іншої категорії робітників. Умови й норми забезпечення встановлювалися залежно від конкретної виробничої обстановки, в якій були зайняті працівники. Другий - диференційований підхід до кадрів у тій чи іншій галузі народного господарства, тобто з загальної кількості працюючих виокремлювалися основні, провідні кадри. Третій принцип, який був покладений в основу підвищеного пенсійного забезпечення, - це спеціальний трудовий стаж, тобто стаж роботи в цій галузі народного господарства. Його вимагали при призначенні пенсій по старості [6, 44-45]. На нашу думку, наведені принципи досить чітко вказують на всі найхарактерніші ознаки пільгових пенсій.

Вкажемо ще на ряд суттєвих особливостей, які характеризували систему підвищеного пенсійного забезпечення. Зокрема, понижувався вік, який давав право на отримання пенсії по старості до 55 або 50 років. Іноді мало місце зменшення стажу, який давав право на цей вид пенсії - до 20 років. Суттєвим було й те, що юридичне значення мав не загальний стаж, а лише стаж роботи в цій галузі. Розмір забезпечення по старості визначався 50 %, а іноді й 65 % повної тарифної ставки або окладу. Наприклад, підвищені пенсії працівникам нафтової галузі по старості призначалися по досягненні 55-річного віку як чоловіками, так і жінками.

Також мали місце істотні особливості в пенсійному забезпеченні в разі настання інвалідності. Працівники й службовці (залежно від галузі промисловості), які отримували меншу заробітну плату поряд з більш оплачуваними, отримували перевагу при призначенні пенсій, тому що розмір пенсій нижче оплачуваних працівників складав більш високий відсоток щодо їхньої заробітної плати, ніж у працівників з більш високою заробітною платою [5, 141].

Поряд із зазначеними категоріями працівників, деякі керівні профспілкові працівники користувалися правом на підвищену пенсію за умови, якщо вони займали посади й отримували заробітну плату за роботу в якості штатного працівника, а не на громадських засадах.

У 50-ті роки, за свідченням В.А. Ачаркана, підвищені пенсії розповсюджувалися приблизно на 1/3 всіх робітників і службовців [8, 47]. Іншим категоріям працівників і службовців пенсії призначалися згідно з нормативними актами, прийнятими ще в довоєнний період. Проте з часом законодавство про підвищене пенсійне забезпечення втратило актуальність через те, що воно було надмірним, перенасиченим і внутрішньо неузгодженим. Надмірність системи пенсійного забезпечення виражалася в тому, що поряд із загальною системою пенсійного забезпечення існувала й підвищена. Це призводило до того, що поряд з низькими пенсіями, які були абсолютно відсталими від рівня заробітних плат, існували невиправдано високі. Затверджувалися різні механізми нарахування пенсій. Наприклад, підвищені пенсії інженерно-технічним працівникам нараховувалися з повного заробітку, а звичайним робітникам - лише з тарифної ставки, що, певна річ, впливало на розмір пенсії.

Проведений аналіз дає нам підстави стверджувати, що для пільгового пенсійного забезпечення характерними були як позитивні, так і негативні тенденції. До позитивних моментів можна віднести: значне покращення матеріального становища працівників; залучення значної кількості молодих кадрів для роботи в провідних галузях виробництва; стимулювання до безперервної роботи.

З 1946 до 1956 року Урядом СРСР було прийнято низку постанов, згідно з якими періодично збільшувалися розміри соціальних виплат. Наприклад, постановою від 28 січня 1946 року РНК СРСР у два й більше разів збільшувалися пенсії інвалідам I групи рядового й сержантського складу, а їхнім сім'ям пенсії були збільшені на 25 % [9]. Постановою Ради Міністрів СРСР № 4140 від 28 вересня 1949 року було затверджене Положення про пенсійне забезпечення працівників науки [10], що суттєво вдосконалило пенсійне забезпечення цієї категорії робітників. У цей же період підвищилися пенсії за вислугу років вчителям, лікарям та іншим медичним працівникам. Певні зміни були також внесені до порядку

забезпечення персональними пенсіями.

На цьому етапі держава проявила турботу в галузі соціального забезпечення й про спеціалістів сільського господарства, яке сильно постраждало в роки війни. У 1949 році Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) ввела пенсійне забезпечення за вислугу років зоотехнічним і ветеринарним працівникам. Однак матеріальне забезпечення в системі промислової кооперації не зазнало суттєвих змін.

У 1953 році соціальне страхування було розповсюджене на всіх постійних, сезонних і тимчасових робітників машинно-тракторних і спеціалізованих станцій.

Узагальнюючи зазначене, звернемо увагу на деякі найбільш характерні для цього часу ознаки, що мали місце в пенсійному забезпеченні, зокрема:

- закріплення жорсткої централізації в правотворчому процесі. Майже всі нормативні акти з соціального забезпечення видавалися вищими органами державної влади - Радою Народних Комісарів, а з часом - Радою Міністрів СРСР. Мало місце застосування суворих санкцій аж до припинення виплати пенсій;

- ускладнене війною економічне становище країни практично не змінило запровадження раніше умов і норм забезпечення. Мало місце розширення кола одержувачів пенсій за рахунок тих робітників, які працювали безпосередньо в районах бойових дій. До того ж розміри окремих видів пенсій і допомоги були підвищені. Найбільш високі розміри пенсій встановлювалися для осіб, які втратили працездатність, захищаючи державу, або через хворобу, отриману на фронті. Розміри пенсій диференціювалися як від причин інвалідності, так і від заробітку, за умови, якщо військовослужбовець працював до призову в армію;

- у післявоєнні роки поряд із загальною системою пенсійного забезпечення існувала й пільгова; діяло законодавство про підвищені пенсії, які диференціювались за двома ознаками: за галузями народного господарства та за колом професій і посад;

- введене для окремих категорій працівників підвищене пенсійне забезпечення покращувало суттєво їх матеріальне становище, сприяло залученню й закріпленню кадрів у провідних галузях виробництва. Але законодавство, яке регулювало умови призначення пенсій, було неузгодженим. Відсутність єдиного систематизованого нормативного акту, який визначав би умови й порядок призначення підвищених пенсій, призводила до виникнення правозастосовних колізій, і, у свою чергу, було причиною несправедливого застосування принципу диференціації в пенсійному забезпеченні. Підвищеними пенсіями охоплювалась лише частина працівників галузей промисловості, що входили до системи окремих міністерств, а часто такі пенсії вводилися тільки для осіб, які працювали на окремих підприємствах і в установах без урахування фактичного значення того чи іншого міністерства в народному господарстві країни. Водночас право на пільгову пенсію отримала й велика кількість працівників управлінського апарату. Характерним було й те, що ці пенсії (на відміну від пенсій, які призначалися на загальних умовах) встановлювалися в невиправдано високих розмірах при зниженні віку, необхідного для їх отримання, і виплачувалися незалежно від заробітку;

- незважаючи на складність відродження зруйнованої війною економіки країни, на даному етапі проводилося підвищення пенсій за вислугу років вчителям, лікарям

та іншим медичним працівникам, вводилися пенсії за вислугу років для спеціалістів сільського господарства, вдосконалювалося законодавство про пенсійне забезпечення працівників науки та осіб, які мали право на забезпечення персональними пенсіями;

- усі найбільш важливі питання пенсійного забезпечення продовжували вирішуватися союзними органами. Позитивним рішенням республіканського Уряду стало створення Міністерства соціального забезпечення Української РСР, діяльність якого сприяла узагальненню правозастосовної практики, більш оперативному вирішенню питань пенсійного забезпечення на місцях.

Наступним етапом у розвитку радянського пенсійного забезпечення став Закон СРСР "Про державні пенсії" від 14 липня 1956 року.

Література

1. СП СССР 1940 г. № 19, ст. 465.
2. СП СССР 1941 г. № 15, ст. 282.
3. Сазонов В.С., Фогель Я.М. Создание советской системы пенсионного обеспечения: материалы конференции - 50 лет советского социального обеспечения / под ред. Министра соцобеспечения РСФСР Д.П. Комаровой. - М. - 1968. - 177 с.

4. Астрахан Е., Братусь С., Рускол А. Льготы, пособия и пенсии военнослужащим и их семьям. Юридическое издательство НКЮ СССР. М. - 1942. - 68 с.

5. Астрахан Е.И. Развитие законодательства о пенсиях рабочим и служащим. - М., 1971. - 216 с.

6. Аралов В. Основные этапы развития пенсионного обеспечения // Социальное обеспечение. - 1956. - № 1. - С. 41-44.

7. Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР: Учебник. - М.: Юрид. лит., 1987.-352 с.

8. Ачаркан В.А. Обеспечение ветеранов труда в СССР. - М.: "Наука", 1965. - С. 47.

9. СП СССР, 1946, № 2, ст. 35.

10. Положення про пенсійне забезпечення працівників науки, затверджене Постановою Ради Міністрів СРСР 28 вересня 1949 року № 4140. - Справочник нормативных документов по социальному обеспечению. - М.: Финансы и статистика, 1982. - 510 с.

Скоробагатько А.В.

кандидат юридичних наук, доцент,

професор кафедри трудового,

земельного та екологічного права ОДУВС

Надійшла до редакції: 19.04.2013

УДК 32.001(091)(477):347

УЧЕННЯ ПРО ДЖЕРЕЛА РИМСЬКОГО ПРАВА В НАУКОВИХ ПРАЦЯХ ЦИВІЛІСТІВ НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Мирза С.С.

Дослідження питань про джерела (форми) права цікавило й завжди було в центрі уваги вчених багатьох поколінь. Поняття "джерело" в етимологічному значенні являє собою першооснову всього того, що відбувається - умови, місце, причини, які зумовлюють ту чи іншу подію або явище. В юридичній літературі з римського права поняття "джерело права" вживається: по-перше, у значенні матеріальних умов, з яких народжується право; по-друге, у значенні політичних, ідеологічних, релігійних, моральних та інших умов, які впливають на зміст права; по-третє, у значенні форм правоутворення; по-четверте, у розумінні джерела пізнання права. Слід відзначити, що деякі науковці відносять юридично вже не діючі історико-правові пам'ятки римського права, зокрема Закони XII таблиць, Інституції Гаю, Звід Юстиніана до джерел права в пізнавальному сенсі [1, 215].

Зміст права може виражатися в різних формах. У римському праві упродовж його історії формами правоутворення були: звичаєве право; закон (акти народних зборів, імператорські конституції); едикти магістратів; діяльність юристів.

Питанням вивчення джерел римського права та їх впливу на сучасну цивілістику присвячено багато наукових праць учених-істориків і правників. Сьогодні розвиток науки римського права на півдні України пов'язується, передусім, з іменами таких науковців, як Є.О. Харитонов, М.А. Дамірлі, Н.М. Крестовська, І.С. Канзафарова, О.І. Харитонова та ін. Однак окремої уваги заслуговує наукова спадщина дослідників історії римського права Новоросійського університету. Відомо, що ці вчені відіграли значну роль у становленні Одеської школи цивілістики, чиї наукові праці істотно вплинули на формування та розвиток цивілістики як науки.

Взагалі, наприкінці XIX - початку XX століття в Новоросійському університеті найбільше число годин

відводилося на вивчення римського права. Поясненням такого положення римського права в університеті було те, що воно являло собою найбільш досконалу форму права, яка ґрунтується на приватній власності. З цього приводу доречною є думка видатного російського романіста Й.О. Покровського, який зазначав, що римське право "є чудовою юридичною школою для цивілістів: воно розвиває юридичне мислення, юридичну логіку, навчає юридичним методам і прийомам. Воно, як і будь-яка теорія, дає юристу можливість орієнтуватися при всяких випадках, можливість розуміти правовідносини, вгадувати їх природу й давати їм юридичне вираження" [2, 125-126].

Серед найбільш видатних дослідників форм римського права Новоросійського університету можна виділити Д.І. Азаревича, М.Л. Дювернуа, В.В. Сокольського. Також дослідженням питань римського права в Новоросійському університеті займалися В.І. Адамович, О.В. Куніцин, С.П. Ніконов, К.М. Смирнов, І.Г. Табашников. Цих учених безперечно можна вважати засновниками традицій Одеської романістичної школи. За твердженням Є.О. Харитонова, попри значні відмінності в поглядах одеських цивілістів, вони всі були фахівцями в галузі як цивільного, так і римського права [3, 16].

Вагомий внесок у розвиток науки римського права в Одесі був зроблений Дмитром Івановичем Азаревичем. Свій науковий шлях учений почав саме з досліджень у галузі римського права. Після закінчення в 1870 році університету, він був залишений стипендіатом для підготовки до професорського звання по кафедрі римського права. У цьому ж році учений почав працювати над магістерською дисертацією "Про різницю між опікою та піклуванням у римському праві", яку захистив у 1872 р. і отримав звання магістра з римського права. Римському праву була присвячена також його докторська